

O‘ZBEK VA INGLIZ TILIDA HAQIQAT KONSEPTIGA KOGNITIV YONDASHUV

Muminova Nasiba Solijon qizi

TAFU Chet tillari kafedrası o‘qituvchisi, Toshkent amaliy fanlar universiteti,

Gavhar ko‘chasi. 1, Toshkent 100149, O‘zbekiston

nasiba_9095@inbox.ru

<https://doi.org/10.5281/zenodo.13164947>

Annptatsiya: Maqolada o‘zbek va ingliz paramiyalarida haqiqat konseptining kognitiv-pragmatik tadqiqi hamda tilshunoslikda konsept maydonining strukturaviy tavsifi “haqiqat” konseptini namoyish qilishda qo‘llanadigan ko‘plab lisoniy vositalarni ma‘lum sistemaga solish imkoniyati haqida ma‘lumot berilgan. “Haqiqat” konseptini shakllantiruvchi lisoniy vositalar markaz va periferiyalarni hosil qilishda konseptual maydonning markaz, yaqin va uzoq periferiyalarni aniqlash va ularni ko‘rsatuvchi elementlar tavsiya etilgan. Xulosa qismida o‘zbek va ingliz paremiyalarini takomillashtirish bo‘yicha takliflar bayon qilingan

Kalit so‘zlar: O‘zbek tili, ingliz tili, haqiqat, konsept, paramiya, kognitiv tilshunoslik, pragmatik yondashuv, tilshunoslikka oid bilim, ko‘nikma va malaka, lingvo.

1 KIRISH

Ilmiy izlanishlardan farqli haqiqat konseptining kognitiv pragmatik tadqiq etish, mohiyatini tadqiq qilish va uni inson tafakkurining shakllanishidagi ahamiyatini ilmiy asoslash, haqiqat va bilim to‘g‘risidagi lingvistik qarashlarni tadrijiy ilmiy tahlil qilish hamda ularning konseptual asoslarini ochib berish, haqiqat va lingvodidaktik mutanosibligining lingvistik xususiyatlarini aniqlash va nazariy asoslash, haqiqat va bilim munosabatini semantik tahlil qilish asosida ularning ijtimoiy-madaniy taraqqiyotni ta‘minlashdagi imkoniyatlarini ochib berishda tilshunoslik fanida haqiqat va bilim mohiyati va shakllarining yangicha ma‘no-mazmun kasb etishini asoslash hamda ulardagi o‘zgarishlarning metodik xususiyatlarini aniqlash muhim ahamiyatga ega. Tilshunoslikda haqiqat konseptining mavjudligi, uning mavjud bo‘lishini tasdiqlovchi nazariy va empirik dalillar ustuvor bo‘lsa, o‘zbek va ingliz paramiyalarida haqiqat konseptining mavhum tafakkur operatsiyasi va tajribiy tushunchalariga bog‘liqligi qayd etilmoqda. Shu bilan birga haqiqat konseptining lingvomadaniy metodlar, kategoriyalar, modellar va umumiy qonuniyatlar bilan bog‘liq holda o‘rganish ilmiy tadqiqot obyektiga aylanmoqda. Tilshunoslik sohasidagi global muammolar inson rivojiga destruktiv ta‘sir etayotgan bir vaqtda, jamiyat hayotining barcha sohalarida haqiqat konseptining kognitiv pragmatik tadqiq etish, haqiqatning amaliy faoliyatdagi kognitiv ahamiyatini ochib berish, bu borada ilmiy-tadqiqot ishlarini amalga oshirish hamda lingvistik -metodologik jihatdan tahlil etish zarurati vujudga kelmoqda. Adolat izlagan insonga haqiqat qoniqish hissi keltirishi mumkin bo‘lsa-da, adolat odatda munosabatlarni tiklamaydi.

Korxonadan o‘g‘irlik qilgani aniqlangan xodim qo‘lga olinib, sudlanib, jarimaga tortilsa yoki qamalsa, hamma “Adolat, ya‘ni haqiqat qaror topdi” deydi. Ammo kompaniya xodimni dastlabki rahbarlik joyiga qaytara olmaydi. Boshqa tomondan, agar xodim kompaniyadan o‘g‘irlasa, lekin tezda xato uchun javobgarlikni o‘z zimmasiga olsa, noto‘g‘ri ish haqida rahbarga xabar bersa, chin dildan pushaymon bo‘lsa, barcha adolatsizliklar uchun to‘lashni taklif qilsa va haqiqat talab etsa, bu imkoniyat mavjud. Xodimning kompaniya bilan davom etishiga ruxsat berilishini.

2 TADQIQOT METODOLOGIYASI

O‘zbekiston Respublikasining Ta‘lim to‘g‘risidagi Qonunida belgilangan talablar asosida ta‘lim jarayonini yuksak darajada tashkil etish, talabalarni kreativ pedagogik kompetentsiyaga oid bilimlar bilan metodik qurollantirishda o‘zbek va ingliz paramiyalarida haqiqat konseptining kognitiv-pragmatik tadqiqi hamda tilshunoslikda konsept maydonining strukturaviy tavsifi “haqiqat” konseptini namoyish qilishda qo‘llanadigan ko‘plab lisoniy vositalarni ma‘lum sistemaga solish imkoniyati haqida samarali foydalanish, real ta‘lim amaliyotida inteelektual pedagogik madaniyat va texnikani namoyon eta olishga o‘rgatish muhim ahamiyatga ega.

O‘zbekiston Respublikasining Prezidenti Sh.M.Mirziyoyev shaxsning har tomonlama kamol topishi va farovonligi, manfaatlari ro‘yobga chiqarishning sharoitlarini va ta‘sirchan mexanizmlarini yaratish eskirgan tafakkur va ijtimoiy xulq-atvorning andozalarini o‘zgartirish mamlakatda amalga oshirilayotgan pedagogik ta‘lim islohotlarning asosiy maqsadi kuchli raqobatbardosh pedagogik mutaxassis kadrlarni tayyorlash – deb aytgan, chunki, xalqning boy

intellektual merosi va umuminsoniy qadriyatlar asosida zamonaviy madaniyat, iqtisodiyot, fan-texnika va texnologiyaning yangi yutuqlarini salohiyatli mutaxassislarini tayyorlashning yangi tizimini rivojlantirish O'zbekiston Respublikasida ta'lim taraqqiyotining muhim shartlaridan biri bo'lib qoldi. OTMlarda tilshunoslikning kognitiv nazariy tizimini yaratishda kreativ yondashuvga, "Haqiqat" konseptini shakllantiruvchi lisoniy vositalar markaz va periferiyalarni hosil qilishda konseptual maydonning markaz, yaqin va uzoq periferiyalarni aniqlash va ularni ko'rsatuvchi elementlar tavsiya etish jarayonidagi o'rni hamda differensial va individual jarayoniga ta'limning o'zaro ta'minlash, tayanch signal sistemalaridan samarali foydalanish muammoli – kognitiv parameiyalar asosida shaxsni rivojlanishiga zamin yaratadi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining, 2017 yil 7 fevraldagi "O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha Harakatlar strategiyasi to'g'risida"gi PF-4947-son Farmoni, 2017 yil 20 apreldagi PQ-2909-son "Oliy ta'lim tizimini yanada rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PQ-2909-son Qarori, 2017 yil 22 maydagi O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining "Oliy ta'limdan keyingi ta'lim tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi VM-304-son Qarori 2019 yil 4 oktyabrdagi "O'zbekiston Respublikasining "Davlat tili haqida"gi Qonuni qabul qilinganligining o'ttiz yilligini keng nishonlash to'g'risida"gi PQ-4479-son Qarori, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019 yil 21 oktyabrdagi "O'zbek tilining davlat tili sifatidagi nufuzi va mavqei tubdan oshirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PF-5850-son Farmoni, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 28-yanvardagi PF-60-son "2022-2026 yillarga mo'ljallangan Yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to'g'risida", 2020-yil 5-oktabrdagi PF-6079-son "Raqamli O'zbekiston – 2030 strategiyasini tasdiqlash va uni samarali amalga oshirish chora-tadbirlari to'g'risida", 2020-yil 6-noyabrdagi PF-6108-son. Taraqqiyot davrida ta'lim-tarbiya va ilm-fan sohalarini rivojlantirish choratadbirlari to'g'risida", 2021-yil 4-martdagi PF-6181-son "2021-2025 yillarda fuqarolik jamiyatini rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to'g'risida" farmonlari va 2017-yil 28-iyuldagi PQ-3160-son "Ma'naviy-ma'rifiy ishlar samaradorligini oshirish va sohani rivojlantirishni yangi bosqichga ko'tarish to'g'risida"gi Qarori hamda mazkur faoliyatga tegishli boshqa me'yoriy-huquqiy hujjatlarda belgilangan vazifalarni amalga oshirishda ushbu maqola muayyan darajada xizmat qiladi.

3 MAVZUGA OID ADABIYOTLAR TAHLILI

Haqiqat konseptining kognitiv pragmatik tadqiq etish, haqiqat nazariyalariga doir tadqiqotlar tahlil etildi. Jumladan, neoklassik haqiqat nazariyasining dastlabki vakillaridan biri Russell mulohazalariga binoan, har qanday ob'jektning haqiqiyiligiga ishonish, unga tegishli fakt va dalil bo'lgandagina amalga oshadi; haqiqat konseptining kognitiv pragmatik tadqiq etish nuqtai-nazardan xorijlik olmlardan A.Tarskiy, K.Popper, F.A.Puankare, J.Mariten, N.Gartman Tomas Kun, Pol Karl Feyerabend, Jak Derrid, Jil Delyoz va boshqalarning tadqiqot ishlari diqqatga sazovordir. Shuningdek, Alfred Tarskiy tadqiqotlarida haqiqatning semantik nazariyasi ishlab chiqiladi; Donald Davidson, Jennifer Hornsby, Maykl Linch, izlanishlarida haqiqatning semantic tuzilishi va mazmuni, haqiqatning funksional nazariyasi hamda obyektiv va subyektiv haqiqat tushunchalari asoslab beriladi; MDH mamlakatlarida ham mavzuga doir qator diqqatga sazovor ilmiy izlanishlar amalga oshirilgan. Jumladan, A.A.Kuzmichyova tadqiqotlarida haqiqat tushunchasining ontologik va gnoseologik jihatlarini asoslanadi; A.N.Chirkov izlanishlarida haqiqat konseptining kognitiv pragmatik tadqiq etishda bilimning ahamiyati hamda haqiqat nazariyasining funksional xususiyatlari tahlil etiladi, A.N.Avdonin ilmiy ishlarida nazariy bilimlarni asoslashda haqiqat konsepsiyasining o'rni yoritib berilsa, I.A.Axmedov, O.A.Kudryavseva, G.S.Rogonyan izlanishlarida esa ilmiy bilimlar tizimida haqiqat tushunchasi, turlari va mezonlari tadqiq etiladi; Shuningdek, zamonaviy tilshunoslikda haqiqat tushunchalarini tahlil etib, inson tomonidan anglab etilgan har qanday bilim va haqiqat nisbiy, degan xulosaga kelishadi; P.V.Alekseev va A.V.Panin tadqiqotlarida zamon va haqiqat tushunchalari uyg'unlikda tadqiq etiladi. Uchinchi guruh. Mamlakatimizda ham keyingi yillarda haqiqat muammosi, haqiqat konseptining kognitiv pragmatik tadqiq etish, ijtimoiy-madaniy tadqiqi bilan bog'liq qator ilmiy ishlar e'lon qilindi. Tilshunoslik ilmida konseptlar yuzasidan tilning turli xil parameiyalarida kognitiv pragmatik tadqiq etish asosiy xususiyatlari, aniqligi, haqiqatning aksiologik, praktsiologik talqinlari, shuningdek, til birliklari konsept masalalarida Yusupov O.Q., Ashurova D.U., Safarov Sh., Mamatov A.E., Agzamova D.B., Nurmonov A., Xudoyberganova D., Lutfullaeva D.E., Iskandarova Sh., Hoshimova N.A., Azimova I., Yigitaliev U.S., Ermolova M.V., Hazratqulova O. falsafiy tomondan O.Fayzullaev., E.R.Kadirov., M.N.Abdullaeva., B.R.Karimov., J.Ya.Yaxshilikov., Q.Nazarov., Sh.S.Qo'shoqov., K.J.Tulnova., N.A.Shermuhamedova., B.O.To'rayev., Z.Davronov., E.M.Izzetovalar tomonidan tadqiq etilgan.

4 TAHLIL VA NATIJA

Haqiqat konsepti harakati turli nuqtai nazarlardan ta'riflangan. Adolat izlash harakati, Olshtain aytganidek, vaziyatni to'g'rilashga qaratilgan harakat yoki so'zni talab qiladi. [2:112]. Ba'zi tilshunoslar haqiqat konseptining mas'uliyat hissi bilan bog'lashadi. Xolms haqiqat izlash, haqiqat qaror toptirish, adolat izlagan shaxs javobgarlikni o'z zimmasiga olgan jinoyatni bartaraf etishga qaratilgan nutq harakatidir, deb hisoblaydi. [1:158-165]. Natijada, suhbatdoshlar o'rtasida ijtimoiy munosabatlarning muvozanati o'rnatiladi. Freyzer (1981) haqiqat izlash hech bo'lmaganda qoidabuzarlik uchun javobgarlikni o'z zimmasiga olishini ta'kidlaydi. [1:259-265]. Biroq, adolat izlashni mas'uliyatini o'z zimmasiga olish bilan bog'lash shubhali ko'rinadi, chunki ba'zida insonlar Angliyadagi kabi barcha ta'lim-tarbiya jarayonida adolatli yondashiladi yoki boshqa harakatlar uchun haqiqatdan shundayligiga ishonadi. Bundan tashqari, insonlar birovning haqiqatni izlashi, qiynalip yurip tashkilotma-tashkilot yurishi va oxirgi holatda haqidagi xabarini eshitib, "Adolat qaror topibdi" deyishadi va bu uchun javobgarlikni o'z zimmasiga olishni anglatmaydi. Haqiqat konsepti ko'plab tadqiqotchilar va tilshunoslar tomonidan afsuslanish ifodasi sifatida ta'riflanadi. Masalan, Leech (1983:125) haqiqatni adolatni qaror topishi (T) tomonidan (J) ga nisbatan sodir etgan jinoyati uchun afsuslanish sifatida qaraydi. U haqiqat izlash (T) va (J) o'rtasidagi munosabatlardagi nomutanosiblikni tan olish va haqiqatni tiklashga urinish sifatida qaraydi. Shunga ko'ra, haqiqat, adolat qarpor toppish ifodasi sifatida belgilash g'oyasi ma'lum darajada bahsli ko'rinadi. Ko'pgina tilshunoslar haqiqat izlashni har doim ham adolatning ifodasi emas deb o'ylashadi. Tomas (1995:100), Searle (1969) nutqning bajarilishini nazorat qilishlarini ko'rsatgan Searlian qoidalarini quyidagi misolga qo'llash mumkin emasligini ta'kidlaydi: ("*a real person is selfless, passionate and just.*") Ushbu qoidalar bilan bog'liq muammolar paydo bo'ladi, chunki bu yerda haqiqat izlash adolatni ifodasi ifodasi emas.

Prepozitsion akt: Ma'ruzachi talabalarga bahoni haqqoniy yondashganligini bildiradi. **Tayyorgarlik akt:** Ma'ruzachi, talabalarga sizning manfaatingizga mos kelmasligiga ishonadi. **Samimiylik sharti:** ma'ruzachi adolatli yondashganligida xursand. **Muhim shart:** "Sizni bilimingizni haqqoniy qadrlayman" degan so'zni aytib, ma'ruzachi sizga so'raydi. Bu yerda Tomas Searlian qoidalarini tanqid qiladi, bu esa haqiqat izlash adolatni qaror topishiga misol keltira olmaydi. [5]. Yana bir fikrni Fasold (1998:154) taklif qilgan, u haqiqatni orqali o'z ichiga oladi, lekin adolat izlashni o'z ichiga olmaydi, deb o'ylaydi. [6]. U "haqiqat" tushunchasini

bilvosita adolat izlash deb ataydi va o'z nuqtai nazariga yorqin misol keltiradi:

T- (*Indeed he is alive*)

J- (*Spoke the truth*)

T- (*The truth would be decided when approached fairly*)

J- (*He is real, brave guy*)

Mukammal dunyoda haqiqat izlashga hojat qolmaydi. Ammo dunyo nomukammal bo'lgani uchun biz ularsiz yashay olmaymiz. Antropologning aniq xulosalaridan biri shundaki, barcha insonlarda haqiqat tuyg'usi mavjud: Ba'zi narsalar to'g'ri va ba'zi narsalar noto'g'ri. Insonlar tuzalmas axloqiydir. Psixologiyada u ko'pincha vijdon, adolat, haqiqat deb ataladi. Ilohiyotda uni "*keraklik hissi*" yoki "ilohiylik tajallisi" deb atash mumkin. T'g'ri, vijdon hukm qiladigan yoki tasdiqlaydigan me'yorga madaniyat ta'sir qiladi. Misol uchun, Eskimos (yoki Inuit) madaniyatida, agar kimdir sayohatga chiqsa va oziq-ovqat tugab qolsa, begona insonning iglosiga kirib, mavjud bo'lgan narsalarni yeyish mutlaqo joizdir. [1:52]. Ko'pgina boshqa G'arb madaniyatlarida bo'sh uyga kirish "*buzish va kirish*" deb hisoblanadi, bu jinoyat sifatida jazolanishi mumkin. To'g'rilik me'yori madaniyatdan ijtimoiy madaniyatga va ba'zan ijtimoiy madaniyatlarda farq qilsa-da, hamma insonlar to'g'ri va noto'g'ri tushunchasiga ega. Biror kishining huquq tuyg'usi buzilganida, Taylandda g'azab paydo bo'ladi. U o'zini haqorat qilganini his qiladi va ishonchini buzgan insonga nisbatan xafa bo'ladi. Noqonuniy harakat ikki kishi o'rtasida to'siq bo'lib qoladi va munosabatlar buziladi. Ular hatto o'zlari xohlagan bo'lsa ham, xuddi noto'g'ri qilinmagandek yashay olmaydilar. Xafa bo'lgan insonning ichida nimadir tuyg'u adolatni talab qiladi. Ana shu insoniy voqeliklar barcha haqiqatni talab etish bilan bog'liq kommunikativ jarayonlar va voqeliklar asosi bo'lib insonga xizmat qiladi. "Haqiqat" degani kimdir haqiqat haqidagi xabarni qabul qilishda adolatni aks ettirmaydi, chunki bu yerda haqqoniy yondashish tushunchasi aks etayapti. Ikkinchi almashuvdagi ma'ruzachi Suhaning o'limi uchun javobgarlikni o'z zimmasiga oladi. Agar haqqoniy yondashilsa umumiy g'oyasi aniqlansa, haqiqat izlash orqali adolat bilan bog'lashni qabul qilish mumkin. Aksariyat hollarda haqiqat konsept sifatida ko'rib chiqilishi mumkin, bunda qilgan qilmishidan pushaymon bo'lmaydi. Bundan tashqari, insonlar ba'zida afsuslanish joyi bo'lmagan kelajakdagi xatti-harakatlari uchun adolatni talab etadi. Masalan: "*Man baribir haqiqatni tagiya yetaman*".

Tinglovchining yuzi yoki ma'ruzachining yuzi haqiqat izlayaptimi, shuningdek haqiqat izlash qanday adolatlik bilan so'raladi. Braun va Levinson ta'kidlashicha, haqiqat izlash salbiy strategiyalari, ya'ni

tinglovchining "boshqalar tomonidan to'sqinliksiz" bo'lish huquqiga qaratilgan strategiyalar sifatida tasniflanishi mumkin. Ma'ruzachi haqiqat izlaganda, Olshtain va Koen tushuntirganidek, u "o'zini ma'lum darajada kamsitishga va [buzilish] uchun o'z aybi va javobgarligini tan olishga tayyor". Shuning uchun, Braun va Levinsonning so'zlariga ko'ra, adolatni qaror toptirish tinglovchi uchun haqiqatni tiklashga va ma'ruzachi uchun xavf tug'diradi. Xolms ham xuddi shunday nuqtai nazarni taklif qiladi, unda haqiqat izlash "Tning ehtiyojlariga qaratilgan va J javobgarlikni o'z zimmasiga olgan jinoyatni bartaraf etishga va shu bilan T va J o'rtasidagi muvozanatni tiklashga qaratilgan nutq harakatidir".

Biroq, haqiqat izlash bilan bog'liq bo'lgan adolat masalasi nafaqat tinglovchi nuqtai nazaridan, balki ma'ruzachi nuqtai nazaridan ham ko'rib chiqilishi mumkin. Bu fikrni Meier taqdim etadi, u tinglovchining emas, balki so'zlovchining haqiqiy yondashishi uning yuzida ham aks etadi, deyiladi. Adolat izlash, asoslash va hokazolar inson yuziga tahdid soladigan boshqa xatti-harakatlar bilan birga sodir bo'ladigan noverbal harakatlar sifatida qaraladi. Ular shunchaki aktyor va noto'g'ri xatti-harakatlar o'rtasidagi javobgarlik aloqasi tufayli tasvirga yetkazilgan zararni bartaraf etishga urinishdir. Braun va Levinsondan farqli o'laroq, tuzatuvchi ish T(J emas) bo'yicha yuzni saqlash qurilmasi sifatida belgilandi. T ning yuzidagi tashvish J ning yuzini saqlab qolish maqsadiga xizmat qilish urinishining qo'shimcha mahsulotidir. Shunday qilib, T ning tasviri asosiy bo'ladi. Keyinchalik tuzatish ishining maqsadi J ning tasvirini ta'mirlashdir. Meier haqiqat qaror topish modelini taqdim etadi va ma'ruzachini uning markaziga qo'yadi, bu quyidagi rasmda ko'rsatilgan:

T't just => Jj convince really that it is true => Tt conscientious => honest, selfless => S's not afraid of the truth.

Meier (2004: 3) fikriga ko'ra, haqiqat konsepti tasvirni saqlash uchun vosita bo'lib xizmat qilishi mumkin. Bundan tashqari, uning ta'kidlashicha, haqiqat konseptining asosiy rag'batlantiruvchi kuchi ma'lum bir kontekst uchun adolat izlash strategiyalarining to'g'riligi yoki samaradorligining hakami bo'lgan tinglovchining ko'z o'ngidagi ma'ruzachi obrazining holatidir. [7:15-20]

Garchi biz haqiqat izlash taklifi ma'ruzachining yuzini qanday o'zgartirishi mumkinligini ko'rgan bo'lsak-da, u ma'ruzachini zaif ko'rsatishga qodir. Debora Tannen (1998) o'zining "haqiqat izlash: "Adolatli" deyish nimani anglatadi" maqolasida prezident Klinton Levinskiy ishi bo'yicha o'z guvohliklarini bergan vaziyatni izohlaydi, shundan

so'ng u yetarli darajada adolat qilmagani uchun matbuot tomonidan tanqid qilinadi. Aniqroq haqiqatni qaror toptirishda uning pozitsiyasini zaiflashtirganini tushuntirishi mumkin. Tannen haqiqat izlashning yashirin shakliga ishora qiladi. Boshqa tomondan, uning ta'kidlashicha, "ko'p insonlar haqiqatni izlashga qarshilik qilsalar ham, adolatga tayyorlik kuchning belgisi bo'lishi mumkin, chunki buhaqiqat izlagan inson zaif bo'lib ko'rinishini xavf ostiga qo'yish uchun yetarlicha ishonchli ekanligini ochib beradi" (Tannen 1998). Ogiermann (2009: 53) xulosasiga ko'ra, haqiqat ijobiy tarzda yakunlanishi muki, yoki salbiy tarzda yakunlanishi mumkin bo'lgan huquqbuzarliklar mavjud. Ma'ruzachi va tinglovchi ikkala holat turiga ega bo'lganligi sababli, "tuzatish almashinuvi ingliz tili misolida, ma'lumotlar shuni ko'rsatdiki, to'g'ridan-to'g'ri adolat eng keng tarqalgan haqiqat izlash strategiyasidir. Xolms (1990) Yangi Zelandiya ingliz tilida qo'llaniladigan haqiqat izlash strategiyalarini eslatib o'tadi, u etnografik tadqiqotdan foydalangan holda, u kollej talabalari yordamida tabiiy ravishda yuzaga kelgan suhbatlar va adolat qaror topishi almashinuvi asosida ma'lumotlarni to'plash orqali etnografik metodologiyaga asoslangan korpus tuzgan. Tadqiqotni yakunlab, u haqiqatni deyarli yarmi adolat istash ifodasini o'z ichiga olganligini aniqladi, ayniqsa xatti-harakati uchun vijdonan ish qilganligini bildiradi. Haqiqat konsepti har doim ham bajaruvchi fe'llarni o'z ichiga olmaydi. Nutq harakatining ma'nosini yetkazish uchun turli xil fe'llar yoki gaplar ishlatilishi mumkin. Haqiqat konsepti bilvosita adolat izlash turli usullarda qo'llanilishi mumkin. Cohen & Olshtain bilvosita haqiqatni quyidagi yo'llar bilan tasnifladi: tushuntirish, mas'uliyatni tan olish, tuzatish taklifi, sabr-toqat va'da qilish va harakat uchun tushuntirish berish bilvosita ishonch strategiyasi bo'lishi mumkin.

Boshqa hollarda, adolat, vijdonlilik, fidoiylilik, ishonch bildirish strategiyaning yana bir turi bo'lib, u kelajakdagi harakat shu yusunda ketishini va'da qiladi. Ushbu ma'lum turdagi bilvosita haqiqat izlash strategiyasi vaziyatga bog'liq va adolat qaror toptirish strategiyasi sifatida ko'pchilik qismini egallaydi. Kuzatilgan tahlillardan ma'lum bo'ladiki, ijtimoiy maqom qahramonlarning kundalik suhbatlarida muhim rol o'ynaydi va ko'p hollarda ular vaziyatga qarab haqiqat strategiyasidan foydalanishni afzal ko'rishadi va o'zaro muloqotda bo'lgan shaxsning ijtimoiy mavqei yodda tutishadi.

Demak biz konseptlarga e'tibor qaratadigan bo'lsak, O.Q.Yusupov konseptni shunday ta'riflaydi: "Konsept - bu ongimizda mavjud bo'lgan tashqari yo ichkari olamdagi bironbuyum yo jarayonlar to'g'risidagi ilmlar majmuasi, ular to'g'risidagi ko'rinish hamda

unga nisbatan yaxshi, yomon yo neytral munosabatdir” [8:100]. D.U.Ashurovaning kontseptga bo’lgan nuqtai nazari quyidagicha: “kontsept – bu uyg’un birlik hosil qiluvchi mental tuzilma bo’lib, u olam tasvirining yadroviy komponenti sifatida lingvomadaniy ahamiyatga ega bo’lgan alohida shaxsga va butun jamiyatga tegishli bo’ladi” [9:32].

Tilshunos Sh.Safarov kontsept tubida tushuncha, obraz hamda lisoniy mazmun yig’indisi bo’ladi, kontseptlar shaxs ongida vujudga keladigan har xil kategoriyalarning asosini tashkil qiladi va bularga asosiy tayanch vazifasini bajaradi”, - deb yozadi [10:25].

A.E. Mamatov kontsept strukturasi va uning mohiyatiga e’tibor qaratib, shunday yozadi: “Kontsept murakkab stukturaga ega bo’lib, bir tomondan, tushunchaning barcha qirralarini qamrab olsa, boshqa tarafdin uni madaniyatning bir ko’rinishi sifatida ifoda etuvchi dastlabki omillar, ya’ni u yoki bu tushunchaning etimologiyasi, tarixi, hozirgi kundagi assotsiativligi, qadr-qimmatliligi, konnotatsiyalarini qamrab oladi. Kontsept – bu ma’lum sotsiumning ma’naviy yoki moddiy madaniyatini til belgilari bilan bog’lab turadigan hodisa haqidagi bilimdir. Kontseptni bunday tushunish etnomadaniy maqsadga qaratilganlik xarakteriga ega bo’lib, kontseptni go’yo mental, falsafiy va psixologik sohadan qadriyatlimadaniy sohaga o’tkazadi” [11:78-85].

D.Agzamovanning qayd etishicha, insonning olamni bilish qobiliyati umumiy tamoyillarini bir mental mexanizmga jamlab tadqiq qilish jarayoni kognitiv tilshunoslikning vazifalarini o’rganishga zamin yaratadi. [12:27].

Olima tilning kognitiv nazariyasi asosidagi quyidagi ta’limotlarni muhim deb biladi: empirik yondashuvning o’rniga gipotetik-deduktiv yondashuv kirib keldi; til mental fenomen sifatida talqin qilina boshlandi; til kreativ hodisa sifatida e’tirof etildi; grammatika va tilning grammatik izohining ajralmas qismi sifatida semantik komponent tan olindi [13:12].

Umuman olganda, o’zbek tilshunosligida lisoniy birliklarning assotsiativ aloqasi, tilda verbal assotsiativ jarayonlarning hosil bo’lishi muammosi D.Lutfullaeva, D.Xudoyberganova, Sh.Iskandarova, I.Azimova, N.Hoshimova kabi olimlarning ishlarida [14:62-63] jiddiy munosabat bildirib o’tilgan. Bu xususda prof. D.Lutfullaeva o’zining monografik ishida atroflicha tahlil qilinadi.

Ma’lumki, A.Nurmonov [14:52] tilning vazifasi aloqa-aralashuv vositasi sifatida quruq axborotni uzatishdan iborat bo’lmasdan, kommunikativ muloqot elementlari, ya’ni so’zlovchining muloqot maqsadi, uzatilayotgan axborotning sifati, adresat tomonidan qabul qilib olinishi, so’zlovchi va tinglovchi o’rtasidagi

o’zaro munosabat, muloqot amalga oshgan vaziyat kabilarni ham qamrab oladi. M.Ermalovanning qayd etishicha, assotsiativ munosabat bir yoki bir necha sath birliklarining turli vositalari orqali til egalari xotirasida assotsiativ bog’lanishni aks ettirishi tushuniladi [20:35]. Yuqorida ta’kidlangan fikrlar kontseptning umumiy mohiyati, qirralarini namoyon etishga, aniqlashga xizmat qiladi. Kontseptning voqelanishini, turli ichki va tashqi omillar bilan bog’langan til, lison, nutq bog’liqligidagi murakkab lingvokulturologik birlik sifatida ta’riflash mumkin. Haqiqat kontsepti sifatida kimnidir vijdon erkinligi nuqtayi nazardan haqiqat izlash bilan bog’liq leksik birliklarni nazarda tutsa, kontseptosferada uning leksik-semantik birliklar, noverbal vositalar orqali voqe’lanishi, nutqiy vaziyat singari qator omillar ham nazarda tutiladi. Haqiqat kontsepti bilan bog’liq kontseptosfera tahlil qilenganda keng mohiyatga ega quyidagi birikmalar aniqlandi:

Give me time, I will establish justice, there is truth, honest use of the given opportunity, conscientious approach, honesty.

Haqiqat kontseptosferasi atrofida hosil bo’lgan birliklar nutqiy vaziyat talabi bilan hosil bo’ladi. Aytish mumkinki haqiqat kontseptosferasida uch yirik mazmunga ega leksik birliklar hosil bo’ladi: Hozirgi zamonning har qanday jabhasidagi kommunikatsiyasi kelajakning ustunligidan kelib chiqmog’i darkor. Sababning o’rniga maqsaddan kelib chiqishi zarur, binobarin bu har qanday vositalarni yoqlashni anglatmaydi. Hozirgi davrdagi rivojlanuvchan jamiyat jamiyatni anglash refleksiyaosidan qat’iy nazar, o’tmishga emas, balki kelajak sari yo’naltirilgandir. Tarixiy talqinlar kelajakni aniqlay olmaydi. Maqsad orqali o’z-o’zini determinatsiyalash kelajak sari va ayni paytdagi ijodiy munosabatlar sari yo’naltirilgan. Bugungi kunda haqiqat tushunchasi quyidagicha namoyon bo’ladi: birinchidan, bu yerda “aniq” tushunchasi bizdan oldin mavjud bo’lgan va bizga bog’liq bo’lmagan obyektiv til birliklari sifatida tushuniladi; ikkinchidan, “aniq” tushuncha subyektiv voqelikni ham o’z ichiga oladi, haqiqat ham axloqiy aniq voqelikni aks ettiradi; uchinchidan, zamonaviy jamiyatda haqiqat til birliklari sifatida lisoniy jarayon sifatida qaraladi. Haqiqatning pragmatik mohiyati va shakllari bu tushunchaning inson hayotiy tajribasi va haqiqat kontseptining manfaatli tomonlari batafsil o’rganilgan. Inson ong, tuyg’u, tafakkur va aql sohibi bo’lgani uchun o’zini o’rab turgan olamni bilishga, uning haqiqatiga ishonch hosil qilishga intiladi. Inson o’z-o’zidan tevarak-atrofdagi tabiat olami, noma’lum hodisalar, ma’naviy va moddiy olamni chuqurroq anglash uchun ana shu haqiqat kontseptini anglashga intiladi, tilning rivojlanish qonuniyatlarini o’rganishga

intiladi. Haqiqatning pragmatik konsepsiyasining gnoseologik manbalari kognitiv tilshunoslik konsepsiya manbalariga yaqin. Kognitiv tilshunoslik nazariya tarafdorlari tilning faolligi ahamiyatini, til strukturasi tayangan tajribalarning lingvistik fikrlashga bog'liq bo'lishida va subyekt oldida konseptuallashtirilgan shaklda namoyon bo'lishida deb bilishadi. Bunda tilning rivojlanishi ratsionallik tavsifiga ega. Pragmatizm o'zining boshlang'ich mohiyatidir. Haqiqatning pragmatik konsepsiyasi faqat tarix mulki deb bo'lmaydi. Hozirgi kunda pragmatizmining davomi va rivoji sifatida ko'rish mumkin bo'lgan nazariyalar mavjud. Pragmatizm tarafdorlari haqiqat konseptini anglashda amaliy tizimni ta'kidlab o'tishadi, ularning fikricha, bu narsa haqiqatga erishish imkonini bermaydi. Ular tilshunoslikning muhim tomoni, uni grammatizmga berilishi bo'lib, u o'z navbatida haqiqatni lingvistik talqin qilish muammosi va uning mezonlarini tahlil qilish shuni ko'rsatdiki, haqiqat tayyor, mustahkamlangan lingvistik bilim emas, balki uni faol izlash jarayonidir. Natijada, haqiqatning muhim pragmatik xususiyati sifatida uning - muammoliligi tanlanishi mumkin. Muammolilik lingvistik xususiyatning mavjud bilimlarning qisqarishi, yetishmasligi, qashshoqligi, to'liq emasligini aks ettiradi va u haqiqatning rivojlanish dinamikasini eng yaxshi tavsiflovchi xususiyatdir. Shuningdek, muammolashtirish - haqiqatni qaror toptirish, demakdir. Xulosa qilib aytganda, haqiqatlikka da'vo qilinadigan mulohaza uning o'zining tabiatidan boshqacha tabiatli qandaydir bo'lmasin mohiyatlar bilan taqqoslanmasligi (solishtirilmasligi) kerak. Mulohaza faqat mulohaza bilan «taqqoslanishi mumkin, kechinmalar» bilan ham, «dunyo» bilan ham va yana nimalar bilan ham taqqoslanmasligi kerak. Har qanday yangi ibora tasdiqlanib bo'lgan da'volarning butun lingvistik kompleksi bilan birga butun mavjud bo'lgan lingvistik bilimlar bilan solishtirilishi kerak. Lingvistik tizimning ichki bog'langanligi, ziddiyatsizligi (kogerentligi) mezoni bu lingvistik tizimni tashkil qilgan har bir tizimga tegishli fikrga ham, bir butun lingvistik tizimning o'ziga ham yagona mezondir. Haqiqatning kognitiv xususiyatlarida yangilanishi haqiqat konseptining ochiq va yopiq tizimda namoyon bo'lish xususiyatlari ochib berilgan. Umuman olganda, o'z ichida muvofiqlashgan «kognitiv» lingvistik tizimi haqiqat konseptiga nisbat qilinadigan harakatlar majmuyidir. Bu yerda kognitiv-pragmatik yondashuv haqiqatga eltuvchi harakatda ziddiyatlarni bartaraf qilish «filologik tizimda yangidan kiritilayotgan da'voni o'zgartirish yoki rad etish hisobigagina bajarilmaydi. Avval qaror topgan tizimning o'zini ham o'zgartirish mumkin. Haqiqatni qaror topishi tilning kognitiv

nazariyasiga muvofiq «dallillash, asoslash» - bu lingvistik nazariyada haqiqat konseptining, mavjud bo'lgan ishonchlari tizimi (birgalikdagi) ichki kelishilgan tizim deb qaraladi. Biroq ishonch tizimi turli insonlarda turlicha bo'lib, muvofiqlanmagan bo'lishi ham mumkin. Bir tilda belgilangan (metatilda) va shakllangan haqiqat konseptini aniqlash boshqa tildagi (obyektivlik tili) iboralarning haqiqiylikni aniqlash uchun qo'llaniladi. Ana shu yo'l bilan aniqlangan haqiqat konsepti boshqa biror tilda emas, aynan obyektivlik tilidagi haqiqat bo'ladi. Obyektivlik tilining metatildan ajratilishini hisobga olib, haqiqatni semantik aniqlash shakli biz yuqorida ko'rgan: «obyektiv tilida» «R» haqiqiy, agar va faqat R bo'lsa ko'rinishiga keladi. Demak, haqiqatni semantik aniqlashning asosiy natijasi uning kognitiv nazariyasidagi «yolg'onchi paradoks»ni yo'qotishga xizmat qildi va bunda biror tildagi iboralarning haqiqiylikni muammosini aynan shu til doirasida yechish mutlaqo mumkin emasligini mantiqiy isbotlab beradi. Ammo haqiqat nazariyasidagi boshqa muhim muammoni - ishonch, muammosini semantik nazariya bartaraf qilmaydi, uni birmuncha boshqa shaklga keltiradi. Xulosa qilib aytganda, haqiqatni konsepti insonning ma'naviy o'zini-o'zi kamol topishiga, ongli ravishda o'sib borishiga, bu hayotning turli sirlarini anglashiga yo'l ochadigan hayotiy konsept bo'lishi kerak.

Shuning uchun ham har bir inson

dunyoda o'z o'rnini aniqlash uchun haqiqatni izlab, bilimni to'ldirgani maqsadga muvofiqdir. Haqiqatning o'ziga xos jihati shundaki, u obyektiv va subyektiv nuqtalarga ega. Haqiqatning subyektivligi uning insondan va insoniyatdan tashqarida mavjud emasligini anglatadi - haqiqat insonda tushuncha sifatida mavjud. Biroq, boshqa tomondan, haqiqatning mazmuni shaxsga va insoniylikka bog'liq bo'lmagan holda mavjuddir. Ikkinchidan, haqiqatning yagona tushunchasi va mezonlarining yo'qligi Kantga bilimning haqiqiylikni mezonlarini ochishni ijtimoiy fanlarning markaziy masalasi deb atashga asos berdi. Bu mezonlarni ochib berishda inson ongiga kiritilgan ma'lumotlar tabiiy va ijtimoiy obyektlarni o'z holicha emas, balki shaxs tomonidan ular bilan o'zaro munosabatda o'zgarishi jarayonida ularni aks ettirishda muhim rol o'ynaydi. Uchinchidan, haqiqat ko'p ma'noli so'zdir. Ko'p murakkab atamalarining tarkibiy qismidir. «Haqiqat» o'zi alohida atama sifatida ishlatilmaydi. Biroq, u ba'zi atamalarining sinonimi sifatida ishlatiladi. «Haqiqat» konseptining lingvistik-metodologik tahlili jarayonida o'tkazilgan tadqiqot ishi natijalari quyidagicha:

XULOSA

Xulosa sifatida Bu esa o'z navbatida mazkur masalalar doirasidagi qo'lga kiritilgan yutuqlarni hisobga olgan holda tanqidiy va tahliliy fikr-mulohazalarni ishlab chiqish imkoniyatini yuzaga keltiradi. Yuksak bilim asosida kuch-qudratli bo'lishga intilish insonni haqiqatni bilish tavsifini belgilab beradi. Bu esa haqiqatning lingvistik xususiyatlarini to'g'ri va oqilona yoritib berish qanchalik muhim ekanligini ko'rsatib beradi. Bu esa, yuqorida ta'kidlanganidek, qahramonning ruhiy holati, nutqiy vaziyat va kommunikativ maqsad bilan bevosita aloqador. Haqiqatning asosiy nazariy va lingvistik tushunchalari doirasida o'rganildi hamda haqiqatning kognitiv xususiyatlari va evristik imkoniyatlari mantiqiy va semantik jihatdan asoslanadi. Haqiqatni izlash yoki haqiqat qaror toptirish til birliklarining semantik maydonida fidoiylilik, adolatli, ishonch, vijdonli, haqiqatguy, hammaga birdek yordam berish, to'g'ri so'z, samimiylilik singari semalar o'rin oladi.

Bunday ishlar doirasida biz "haqiqat komponentlar va kuch reytinglari uchun ta'riflar"ni ko'rsatadigan jadvallarni va natijalarni o'lchaydigan miqdoriy ma'lumotlarni topamiz. [16:86-88]. Haqiqat konseptining kognitiv xususiyatlari va evristik imkoniyatlari mantiqiy va semantik jihatdan asoslangan hamda tilshunoslikda lingvodidaktik jarayonida haqiqat va adolat o'rtasidagi munosabatning sinonimik mohiyati va sinergetik xususiyati ochib berishga oid ilmiy yangiliklar, nazariy xulosalar, metodologik tavsiyalar, amaliy takliflar ishlab chiqish hamda amaliyotga tadbiq etish zaruratini yuzaga keltiradi. Haqiqatning izchil, pragmatik, shartli xususiyatlarini qiyosiy tahlil qilish asosida uning lingvodidaktik shakllari bilan o'zaro bog'lashning ilmiy asoslari va imkoniyatlari o'rganiladi hamda O'zbek va xorij olimlarining bu boradagi falsafiy fikrlari qiyosiy tahlil qilindi.

Hozirgi kunda hayotiy qadriyatlarini qayta baholash uchun qandaydir universal haqiqatlar tazyiqidan qutilish, lingvistik qarashlarning o'zaro muvofiqlashuvi va o'zaro ta'sirlashuvi uchun lingvistik asoslar topishga intilish va bunda bu qarashlarning sohibi insonning individualligini va o'ziga xosligini saqlab qolish lozim. Haqiqat mohiyatini aniqlash, ularning mezonlarini belgilab olishda muhim o'rinni egallaydi.

Xulosa sifatida shuni aytish lozimki, haqiqat konseptiga doir asosiy ilmiy yondashuvlarni tahlil qilish bir qancha paradoksal xulosaga olib keladi, garchi ham hayotiy, ham ilmiy amaliyotda haqiqat konsepsiyasi foydalanilsa ham, aslida uni oxirigacha aniqlangan deb bo'lmaydi. Insoniyatga hali nafaqat tabiatga, jamiyatga va insonga tegishli faktlar va qonunlarni kashf qilishga to'g'ri keladi, undan tashqari, haqiqat konseptining

o'ziga tegishli asoslar va tilshunoslik qonunlarini ham ochishga, ya'ni yangi "haqiqat" topishga to'g'ri keladi. Insonning haqiqatni bilishga oid faoliyati, albatta, hal qiluvchi ahamiyatga ega. Shuning uchun ham zamonaviy lingvistik qarashlar rivojlanishi natijasida haqiqat masalasi borasida lingvistik-metodologik muammolar yuzaga kelmoqda. Mazkur holat birinchidan, turli sohalar doirasida erishilgan ilmiy izlanishlar natijalariga tayangan holda, ushbu konsept mazmuniga aniqlik kiritish, ilmiy asoslangan ta'riflarini ishlab chiqishni taqozo etadi. ikkinchidan, insonda lisoniy mulohaza qilish qobiliyatining rivojlanishi va ilmiy bilimlarining o'sib borishi haqiqatni kognitiv-pragmatik izlash yo'llari va vositalarini belgilab beradi. Buni haqiqat to'g'risidagi lingvistik qarashlardan ham bilib olishimiz mumkin. Shuning uchun ham bu qarashlarni yaxlit holda tadqiq etish bugungi kunda dolzarb masalalar qatoriga kiradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

- [1]. Garry Chapman, Jennifer Tomas. The five languages of apology. Northfield PG.-2006
- [2]. Olshtain. E. and Cohen. A. (1983). "Apology: A Speech Act Set" (online). www.shinshuu.ac.jp/surcle.eu.html
- [3]. Holmes, J. (1990). "Apologies in New Zealand English". *Language in Society*, 19 (2), 155-199.
- [4]. Fraser, B. (1981). "On Apologizing". In F. Coulmas (Ed.), *Conversation Routine: Exploration in Standardized Communication Situations and Prepatterned Speech*. 259-271. The Hague: Mouton
- [5]. Thomas. Jenny. (1995). *Meaning in Interaction: An Introduction to Pragmatics*. London: Longman Group.
- [6]. Fasold .R (1996). *The Sociolinguistics of Language*. Oxford: Blackwell Publishers
- [7]. Meier, Ardith J. (2004). "Has 'Politeness' Outlived its Usefulness?" *Views* 13(1), 5-22.
- [8]. Yusupov O.Q. Chog'ishtirma tilshunoslikning yangi vazifalari. *Xorijiy filologiya*. – S.: 2011. – №3. – B.100
- [9]. Ashurova D.U. Novie podxodi k lingvistike teksta. *Xorijiy filologiya*. – №3. – Samarkand.: 2011. – B.32
- [10]. Safarov Sh. *Kognitiv tilshunoslik*. – Jizzax: Sangzor, 2006.– B. 25.
- [11]. Mamatov A.E. *Zamonaviy lingvistika*. –T.: "Noshir". 2019. – B. 71-102.
- [12]. Agzamova D.B. "Xotira" konseptining ingliz va o'zbek tillaridagi umumiy va o'ziga xos xususiyatlari: *Filol.fanl. nomz. ...diss.* –T.: 2012. – B.27.
- [13]. Nurmonov A. *Struktur tilshunoslik: ildizlari va yo'nalishlari*. – Andijon, 2006. – B.60-63.;
- [14]. Nurmonov A. *Paradigma va uning lisoniy manzarasiga munosabati. Tanlangan asarlar*. III jild. –T.: Akademiya, 2012. –B.99-100.;
- [15]. Xudoyberganova D. O'zbek tilidagi badiiy matnlarning antropotsentrik talqini: *Filol. fan. d-ri ..dis.* – Toshkent: O'zRFA TAI, 2015.– B.122.;

- [16]. Iskandarova Sh., Hoshimova N. Nutq jarayonida assotsiatzialarning voqelanishi // AnDU. Ilmiy xabarlar. – Andijon, 2010. –№2.– B.85-88.;
- [17]. Azimova I. O‘zbek tilidagi gazeta matnlari mazmuniy persepsiyasining psixolingvistik tadqiqi: Filol. fan. ...diss. –T.: O‘zMU, 2008. – 125 b.;
- [18]. Hoshimova N.A. O‘zbek tilida assotsiativ munosabatlar: Filol. fan. bo‘y. fals. dokt. ... (PhD) diss. avtoref. – Farg‘ona, 2018. – 47 b
- [19]. Yigitaliev U.S. O‘zbek tilida inson vi jins konsepti bilan bog‘liq verbal assotsiativ birliklar. Filol. fan. d-ri (PhD)... dis. – Qo‘qon, 2020.– B.97
- Ermolova M.V. Assotsiativnye semanticheskie modeli virajeniya zapreta v nemeskom yazike (na materiale poslovis i pogovorok) // Izvestiya Rossiyskogo gos.ped. un-ta imeni A.I.Gersena. 2009. –№106. – S. 137.